

Январь 7 – Христос Бурганның бодараан хүнү

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгепээн

№ 2 (16776)

2004 чылдың
ЯНВАРЬ 6,
вторник

Ат салган шагы 17.30
Садар өртээ 3 рубль.

ЧҮРЕКТИҢ ХАНЫЗЫНДАН

Христос Бурганның бодараан хүнү-биле православ христианнарга болгаш Тываның бүгү чонунга чүректин ханызындан байыр чедирдим!

Бо чырык байырлал каржы чорукту чаагай сеткил тиилээр бузурелди кижилерге быжыглап, кижилерниң бот-бодун билчир байдалын болгаш ынакшылын болдуруп, угаан-медерелди болгаш сагыш-сеткилди мөнгө бедик идеалдарже оттуруп турар.

Хөй чүс чылдарның сагыш-сеткил болгаш культура байлактарынга чөлөнмес болза, бистин ниитилеливис долу хөгжүп шыдавас деп чүве кымгадаа чажыт эвес-ле болгай. Ниитилел амьдыралының угаан-бодал үндезинерин хевээр арттырарынга чугула рольду Тывада чанчыл апарган өске шажыннар болгаш чүдүлгелер-биле кады ханы ажылдап турар православ шажын ойнап, республика чурттакчыларының сагыш-сеткил кадыкшылын хөгжүдеринге, чөпшээржилгени болгаш хамааты тайбыңны тургузарынга дузалап турар.

Бөгүн Тывада бистин чанчыл апарган шажын конфессиялары-биле күрүнениң кады ажылдажылгазын быжыглаарынга хөй чүүлдерни кылып, чүдүлгелиг кижилерниң сагыш-сеткил-культура хереглелдерин

улам долу хандырып, бистин улустарывыстың сагыш-сеткилге төөгүлүг үнелиг чүүлдерин катап тургузуп, чаа-чаа дуганарны болгаш хүрээлерни тудуп тургузуп турар.

Тывада турум байдалды болгаш чөпшээржилгени хевээр арттырып, националдар болгаш шажыннар аразының кады ажылдажылгазын хөгжүдүп, катап тургузуушкунну болгаш чаартылгаларны чорудуп турары өөрүнчүг. Маңаа республиканың православ христианнары, Абакан — Кызыл епархиязы улуг үлүгнү кирип турар.

Силерниң шуптунарга чаагай кадыкшылды, чырык болгаш арыг бодалдарны, тайбыңны болгаш чөпшээржилгени, аас-кежиин болгаш ынакшылды, төрөөн республикавыстың болгаш бүгү улуг Россияның чаагай чоруунга чедишкinnerни күзедим!

Христос Бурганның бодараан чырык хүннеринде силерниң чүректеринерге өөрүшкү, амьдыралчы күш болгаш тура-сорук бүргеп, силерниң сагыш-сеткилинерни чалгынналдырып быжыглаар болзун! Өг-бүле бүрүзүнге улуг аас-кежиин, өөрүшкү, чылыг болгаш чаагай амьдырал доллар болзун!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2003 чылдың декабрь 31-де № 442 Чарлыын езугаар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кириген үлүү болгаш күсөкчи эрге-чагырга органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының эргелекчизи **Вадим Орамбалович ОЮННУ** шаңнаан.

(Солунуң дараазында номери январь 10-да үнер).

ЧАА ЧЫЛДЫҢ БАШТАЙГЫ ХҮННЕРИНДЕ

Чаа чылдың баштайгы хүнү январь 1-де Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының чоогунда бедик, каас шивини, дош-биле бүткен Соок-Ирейни, Харжыгашты долгандыр "хар хоорайжыгашта" байырлал кидин түлүк уламчылавышаан турган.

Байырлалдың, оюн-тоглааның эң идепкейлиг киржикчилери ада-иелеринин үделгези-биле хөглээн садик назынныг чаштар, школачылар болган. Хөгжүм-музыкага үдеткен янзы-бүрү ансамбльдериниң артистериниң ыр-шоорун дыннавышаан, олар "хар хоорайжыгашта" орус, тыва тоолдар маадырлары, Аза-Кадайнның, янзы-бүрү аян-мен дүрзүлеринин чоогунга чунгулап, оларның аразындан Күчүлүг-Маадырның борбак бажын, Улуну, Үгүнү танып турганнар. Хар-биле бүткен, шимчевес-даа болза, тоол маадырлары ойнап-хөглээн чаштарга бир-ле чүвени чугаалаксап турган ышкаш болган. Ылангыя Аза-Кадайнның дүрзүзүнде шала теноксимээр оолдарны кезедиксээн күзел илден-не билдинип турган.

Ол бүгүнүң аразында эң онзагай чүүл – делегейде ховар азырал амьтаннарның санында кирип турар тебе, ивилерниң Чаа чыл таварыштыр чаштарга байыр чедирип, оларны ойнадып-хөгледиринге киришкени. Кызылдың чонунуң чаңгыс тевелиг Чаңгыс-Тас деп шолалаары (хөөрежир дээш езулуг ат-сывын айтырып аарын уттупкан болдум, буруум миннип каайн) ирей чаңгыс тевезинге бичии уруглар мундуруп тур.

— Тевем чаңгыс-даа болза, ооң ажыы улуг-ла. Кыштагга суглаарда, ыштаарда чаңгыс-ла хөлгем ол. Тергелеп, шанактап алгаш, чүнү-даа сөөртүр, дажыыр, моговас-шылапас, ашта-вас-суксапас, машина-техника ышкаш бензин, кывар-чаар материалдар деп турбас, магалыг-ла хөлге.

(Уланчызы 2-ги арында).

Чаа чылда Арат шөлүңге

Эрткен вторникте, декабрь 30-де, Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылда сөөлгү хуралы эрткен.

БЫЖЫГ КУРЛАВЫРЛЫГ КИРГЕН

Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының үстүү органы ниитизи-биле аңаа дааскан хүлээлгелерин чедишкенин шийтирлээн деп, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак эрткен чылдың ажылының түннелин үндүрүп тура, демдеглээн. Эрткен чыл политиктиг, экономиктиг-даа планга чедишкенин болган. Республикага ниитилелди улам ыңай демократчыларының чорудуу уламчылаан, янзы-бүрү деңгелдерин, оң иштинде РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрдүмасынга сонгулдалар организастыг эрткен, экономикага баш удур көргөн көргүзүлгелерни күүседирин чедип алган. Ниитилел амыдыралына социал турум байдал болгаш националдар аразының харылзаалары хевээр арткан. Республиканың федералдыг төп-биле кады

ажылдажылгазы улам ыңайгы хөгжүлдени алган. Тыва юбилейлиг 2004 чылче быжыг курлавырларлыг кирген.

ЧОННУН КАДЫКШЫЛЫ— ЧУРТТУН БАЙЛАА

Кадыкшылды садып албас деп бодап чонда бар. Ынчалза-даа чоннун аарыг-аржыкка таварышкыш, күрүнеге чедирген каражаларының учедун тодарып турар. Чижээ, 2002 чылда бо чылдагаан-биле республикага чедирген каража 52 млн. рубль болган. Медицина медээлеринден ап көөрге, ижин-баар, хан, эндокрин система, халдавырлыг аарыглар элээн өзүп турары көстүп турар. 1000 кижиге онааштыр кижилерниң өлүп хораары 14,5 таварылга азы чыл дургузунда 7,6 хуу өскөн. Бо дээрже ниити россия деңгелден 5,8 хуу чавыс көргүзүг.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызы «2003-2006 чылдарда республикага специализастаан болгаш бедик мергежилди медицина дузаламчызынын дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазын ажылдап кылган, оң төлөвилелин Чазак хуралына чугаалашкан.

Программа тос кезектен тургустунган, нефрология, иммунология, аллергология албан-нарын, хан дужаар албанны, амбулатория-поликлиника дузаламчызын хөгжүдерин, эмчинин

дүрген дуза чедирер ажылын сайзыраңгайжыдарын болгаш өске-даа адырларны хаара туткан. Кадык камгалалын ылаңгыя көдээ черлерге хөгжүдерин чугулап көргөн.

Чоннун аарып-аржыгының, ажылын түр оскунарының, инвалид апарының, чуртталгазын кызырарының өзүп турарының бир кол чылдагааны — эмнелге-профилактика албан черлериниң эмнелге-диагностика болгаш өске-даа дериг-херекселдер-биле чедир хандыртынмаанында. Эмнелге-профилактика албан черлерин чогуур дериг-херекселдер-биле хандырарын, республикадан дашкаар эмнелгелерге улуг чарыгдалдар-биле эмнедирин кызырарын программада көргөн. Өске черлерге барып эмнедиринге чыл санында 2,7 млн. рубльди чарыгдал турар.

Ол ышкаш программаны боттандырган түннелинде чоннун инвалид болуру 10-15 хуу, кариес (диш аары) 60 хуу кызырлырын, көдээ чонга амбулатор-поликлиника дузаламчызы 1,5 катап өзөрин көргөн.

2004-2006 чылдарда программаны акшаландырар хемчээл 20,3 млн. рубль болур, республика бюджетинден 15,1 млн. рубльди, өскелерин муниципалдыг бюджеттен, медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузундан төлээр.

Тыва Республиканың Чазаанда

Республиканың тускай сорулгалыг программазының төлөвилелин чүүлдүгүзүнген ТР-ниң Чазак хуралының доктаалын чугаалажып көөрү-биле республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чоруткан.

ПАРЛАЛГАНЫН ДЭЭШТИИН БЕДИДЕР

Республика болгаш кожуннар аразының солун, сеткүүлдер редакцияларының чогаадыкчы деңгизүүрүн, оларның чоннун информация хандырылганына ролун бедидер, республиканың социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдээзиниң сорулгаларын шийтирлээринге оларның ажылының киржилгезин калбартыр сорулга-биле ТР-ниң Чазаа «2004-2005 чылдарда Тыва Республикага күрүнениң массалыг парлалга чепсектерин хөгжүдери» деп республиканың тускай сорулгалыг программазын хүлээп алган.

Ындыг программаны ажылдап кылганының кол үндээзини болза «Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалына кандидат Ш.Д. Ооржактын сонгулда мурнундагы ужуражылышкынарының үзүндө киригени Тыва Республиканың сонгукчуларының чагыларын күүседир талазы-биле хемчеглерни бадыйлаар дугайында» 2002 чылдың август 13-те ТР-ниң Чазааның доктаалы болган.

Сөөлгү чылдарда республиканың күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органның парлалга черлериниң саң-хөө болгаш материалдыг байдалдарын быжыглаарынче угланган элээн каш шийтирлерни хүлээп алган-даа болза, оларны хөгжүдеринге холбашкан айтырыглар хевээр арткан. Солуннар, сеткүүлдер редакцияларын бедик мергежилди журналистичи кадрлар-биле хандырар айтырыг чидиг болбушаан. Редакцияларның чогаадыкчы ажылдакчыларының чүгле 26 хуузу дээди журналист эртемниг, редакцияларның чарыктан хөй кезинде автотранспорт чок, амгы үениң оргтехниказы чедишпес.

Бо болгаш өске-даа таарымча чок байдалдардан чайлаарын айыткан республиканың тускай сорулгалыг программазында ТывКУ-нун филология факультетиниң чанынга «Журналистика» мергежилниң бөлүүн ажыдарын, РФ-тиң дээди өөредилге черлеринде журналистика факультеттеринге бюджеттен хандыртынып өөрениринге акшаландырышкыны көвүдөдирин көргөн.

Бо программаны боттандырган түннелинде солун, сеткүүлдерниң тиражтары дыка өзер. Оларның ажылының бүгү талалары экижири.

Юрий СУЧКОВ.

АНЫЯК КӨРҮКЧҮЛЕР ТЕАТРЫ — СОЧИДЕ

Кызылдың улусчу аныяк көрүкчүлөр театрының уруглары Чаа чыл бүдүүзүндө, декабрь 30-де, ойнаар дериг-херекселдерин «ГАЗельге» чүдүргеш, Абаканче чорупкан. Аңаа баргаш, поездиге олурупкаш, Сочи хоорайга баарлар. Чаа чылды олар орукка уткааннар, ам ында чедер бергенер.

Сочи хоорайга Россияның уруглар театрларының «Хуулгазын тоол» деп фестивалы болур, Тываның төлээлери аңаа киржир аас-кежиктиг болган. Оң составында он беш кижиге кирген, ону театрның удуртукчузу Тыва

Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Айлана Чадамба удуртуп чоруур.

Сочиниң Кышкы театрына январь 7-де Азия төвүнүн бичии төлээлери Сочиниң чурттакчыларына болгаш аалчыларына бодунуң оюнун көргүзөрлер. «Дээр адааның куштары», «Сүмбер-Уула» деп чогаадыкчы хуулгазын бодалдарлыг, кончук солун, утказы ханы ийи тоол шийден үзүндүнү орта бараалгадырлар. Тываның уругларының көргүзүлгелери эки үнелелди алыр дээрзинге идегеп болур.

Бистиң корр.

ИЕЛЕРНИНГ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Хоорайның №1 муниципалдыг божудулга бажынынга 2003 чылдың декабрь 31-де, Чаа чылды уткуурунун бичии-ле мурнуу чарында, 23 шак 40 минута турда, 21 харлыг Элла Анатольевна Андреева бир дугаар огулун божаан. Оң олчазының деңгизи 3 кг 489 грамм, узуну 50 см болган. Бо оол 2003 чылда бо божудулга бажынынга төрүттүнгеннерниң 1601 дугаары болганы ол.

№2 перинаталдыг төпке декабрь 31-де, кежээкиниң 21 шакта, Кызыл хоорайдан 19 харлыг Надежда Вавуевна Тажыма деңгизи 2 кг 873 грамм, узуну 49 см бир дугаар огулун божаан.

Бо божудулга бажынынга 2004 чылдың бирги олчазы — 3 кг 500 грамм деңгизиге, узуну 52 см кыс уругну 25 харлыг Ида Алексеевна Ондар божаан.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Саглыдан

Хөгүгү старттар

Саглы школазының күш-культура башкылары Чаа чыл байырлалдарын таварыштыр сумунун албан черлери болгаш организациялар аразына хөгүгү старттарны эрттиргеннер. Маргылдаага 7 команда киришкен. Солун оюнун түннелинде бирги черни сумунун аныяктар командазы алган. Ийиги, үшкү черлерни «Хүнчүгеш» уруглар сады биле башкылар командалары үлешкен.

«Харжыгаш-2003»

Школага елкалар эге, ортумак болгаш улуг класстар деп үш бөлүккө эрткилээн. Улуг класстарга байырлал үзүндө класс башкыларының аразына «Харжыгаш-2003» мөөрейни эрттиргени солун болган. Мөөрейге өөреникчилериниң идеялиг деткимчези-биле 10 «а» класстың удуртукчу башкызы — Аясмаа Ооржак арыг тиилелгени чаалап алган.

Сумуга «хар-хоорайжыгаш»

Чаа чылдың «хар-хоорайжыгаштары» чүгле найысылал Кызыл хоорайның эвес, а кожун, сумуларның кудумчуларын база каастап, чурттакчыларны өөрткен. Саглы сумузунун чонну ажылга хаара тутар төп чагырга бажынының чанына сарбашкын, хой баштаан аннар дүрзүлери-биле каастаан «хар-хоорайжыгашты», чунгуну туттурган.

Бүрбү САНЧАЙ.

ЧАА ЧЫЛДЫНГ БАШТАЙГЫ ХҮННЕРИНДЕ

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Байырлалдар хүннеринде Кызыл хоорайга кээп, уруг-дарыг хөгледип, ээзи меңээ эвээш биче-даа бол, акша-төгери ажылдап бээр. Черле ынчаш төвемниң ажыктыгы дыка-ла» деп, чаңгыс төвेलиг Чангыс-Тас ирей хөөреди.

Оон дөрт ивизи-биле база-ла хамык чаштар хөгледип, оларга мундурган ивижилерге чедип келдвис. Мыйыстарын кезип каан-даа болза, карактары дозураган ивилерниң чараштары кандыг дээр. Чаптааш шыдашпааны-ла ол ыйнаан, бир аныяк херээжен бир ивизин думчуунга чаактарың өгөп, кезек таалап тургулаар-даа болду. Ивижилерниң улуу Николай Чайбар дээрзи алыс Тес-Хем чурттуг. Иви малга ынак болгаш албан-биле Тожуга чедип, иви азырай берген кижиге болду. Ам шуут ивизин өзер, турар чери хөй, делгем болзун дээш мыя бо Тапсы хемниң бажында 10 ажыг иви эккеп алган азырап эгелээн. Ында иви чиир шулун, чаат бажын ажыг деп хөөреди. Ивизин чер-черге көвүдөдир азыраксаар эрес эрнин карактары хып турду. Ынчангаш мыя бо Тапсы бажында ивилери-биле байырлалга киржир дээш хүннөш халдып келген. Мен ивилерниң бирээзин мунай дээримге, силерни мешпек кижини ивилер угбас дидилер. Чүге дээрже олар чаала бир хар чедип чоруур аныяк ивилер болган. Ол хирезинде оларның бедик, сөөккүр, чаракын, ана тудуп суйбап-ла туруксаам кээр кижиге болдум.

Тыва черим, чонум-даа магалыг-ла-дыр. Хөгүгү-даа, малында азырап билер. Ынчал чоруй Кызыл хоорайга Чаа чылдар

үзүндө чүгле иви, төвө эвес, харын-даа сарлык, шары-бугалар-даа чонга, чаштарга байыр чедирип кээр чадавас. Ындыг болур-даа ужурулуг. Тыва — хөй мал азы-

раарына чаяттынган чурт. Тос чүзүн малывыс турда, биске байырлалдар үзүлбес.

Борис БОРБАНАЙ.

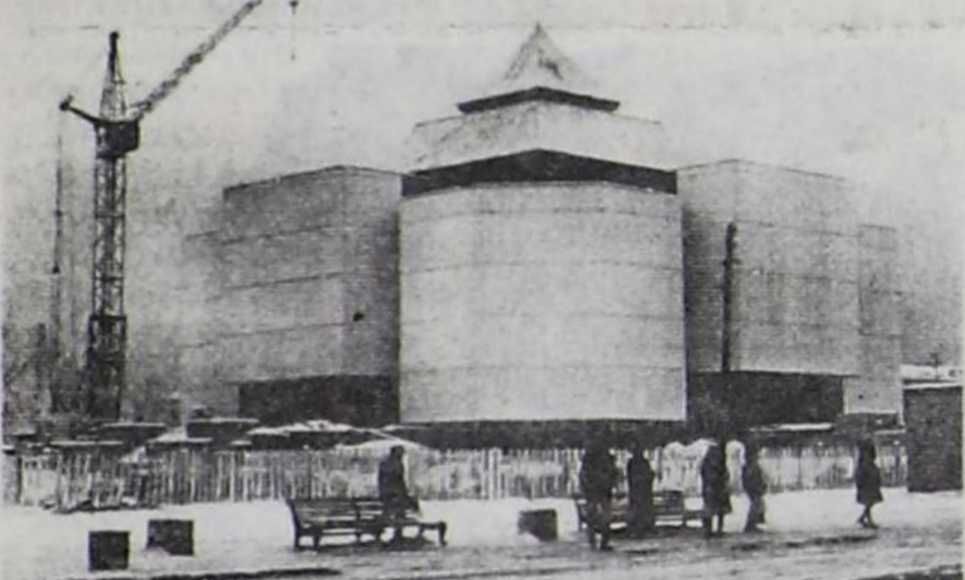
ЧАА ТУДУГЛАР — КУШ-АЖЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛИ

Кызыл хоорайда күрүне лицейиниң ажыгалга кирген чаа бажыңы.

Кызыл хоорайда 1000 санныг АТС-6.

Республиканың чурт-шинчилел музейиниң тудуу.

ТР-ниң башкылар билии бедидер институтунуң чаа хевири.

Ажыгалга кирип турар республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгези.

ТҮҢНЕЛИ

Экономиктиг реформаның сөөлгү 12 чылдарында 2003 чыл Россияның социал-экономиктиг байдалына эң бедик көргүзүлгү чыл болган деп медээ чаа чылдың бүдүүзүндө парлалгага көстүп келген. Ооң-биле чергелештир республиканың ниити хөгжүлдези база көдүрлүп орат. Ылаңгыя экономиктиг реформаның чылдарында республиканың тудуг организациялары кончуг берге байдалга таварышкан адырларның бирээзи турган.

Бо чылын республиканың тудугжулары 16 улуг тудуг объектилерин ажыгалга кирип тургаш, ооң 90 хуузун декабрь айга чедир күрүне комиссиязынга дужаапкан. Кызыл хоорайда 1000 санныг АТС-6-ны «Кызыл тудуг эргелели» акционер ниитилел, Кызыл хоорайның Фрунзе кудумчузунда 24 аал чурттаар чуртталга бажыңын хуу бүдүрүлгө «Зурначян», ол-ла кудумчуда 18 аал чурттаар чуртталга бажыңын «Восток» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге чогуур үезинде бедик шынарлыг ажыгалга киригенинге чурттакчылар өөрүп четтиргенин тудугжуларга илередип турар. Каш чыл иштинде туруп келген күрүне лицейинде немелде тудугну «Кашпал» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгениң тудугжулары өөредилге эгелээриниң бетинде ажыгалга кириген.

Тываның эң кыдыкы кызыгаарында турар Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксында школаның немелде тудуун «Торгалыг» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгө ажыгалга кириген. Чаа чылда школазынга немелде тудугну кылып бергенинге ТР-ниң Чазаанга, тудугжуларга өөрүп четтиргениниң чылыг сестерин мөңгүн-тайгажылар илередип турар. Ак-До-

вурак хоорайда чаа школаның өөредилге корпусун «Тыва даг-дүгү тудуг комбинаты» ажык акционер ниитилелдин тудугжулары кылып, ажыгалга кириген. Бо тудугда столовая, спортзалды келир чылын ажыгалга кириери көрдүнгөн. Акшаландырышыкынны чогуур үезинде хандырабайн келгенинде тудуг саадаашкына таваржып, чамдык тудугларның келир чылче шилчээнинге Тудуг яамызын буруудадыр барымдаа чок.

Кызыл хоорайның эң хөй чурттакчылыг черлеринге ооң мурнуу талазында турар микрорайон хамааржыр. Чурттакчыларның дилээ-биле бо чылын ол районнуң чурттакчыларына чаа чунар-бажыңны, хеп чуур черни «Херел» ажык акционер ниитилелдин тудугжулары ажыгалга кирип, чурттакчыларга таарымчалыг байдалды тургускан. Ооң-биле чергелештир хоорайга турган база бир нарын айтырыг шийтпирлеттинген. Спутник суурга туруп келген чаргы-чаалылыг 141 аал чурттаар чуртталга бажыңынче ооң хоойлу езугаар алып ужуруг ээлери ап, өөрүшкү-маннайлыг көжүп кирип, ТР-ниң Чазаанга, тудугжуларга өөрүп четтиргениниң чылыг сестерин «Шын» солун дамчыштыр безин бижип турдулар.

Сөөлгү ийи чылда республиканың тудуг адырында чаартылгалар көстүп, тудугжуларны ажыл-биле хандыраарын, ону акшаландыраарын рыноктуң негелдезинге дүүштүр чорудуп эгелей берген. Ооң чамдык талазында бергедээшкиннер турза-даа, амгы экономиктиг реформаның бот-тускайлаң бурунгаар көрүштүг адыры болуп быжыгып, турумчуп кел чыдар.

Сөөлгү чылдарда көдээ черлерге чуртталга тудуун калбартыр талазы-биле айтырыглар чедимчелиг шийтпирлеттинип бар чыдар. Бо чылын Авыйган, Кара-Хөл, Каа-Хем, Хөлчүк, Самагалдай суурларга ийи аал чурттаар чуртталга бажыңнары ажыгалга кирген. Бо чылдың январь-ноябрь айларда 9,3 муң дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнары ажыгалга кирген, эрткен чылдың бо үези-биле деннээрге, 67,7 хуу болуп турар, ооң иштинде хуу чуртталга бажыңнары 2,1 муң дөрбелчин метр шөлдүг черге туттунган.

Бо чылын Тываның күрүне университетиниң күш-культура факультетинин өөредилге корпусун ажыгалга киригени студентилерге өөрүнчүг белек болган. Чылдың-на ТКУ-нуң чаа өөредилге корпусу немештир туттунуп кел чыдар. Республиканың Иштики херектер яамызынга хамааржыр 67 аал чурттаар чуртталга бажыңының ийи бот-тездизин ажыгалга кириген.

2003 чылдың январь-ноябрь айларда тудугнуң кол капиталга инвестиция шийтээди алырының хемчээли (немээн өртөккө үндүрүлгө чокка) 610 млн. рубль четкен, а эрткен чылдың бо үези-биле деннээрге, 108 млн. рубльге

көвүдөөн. Тудугнуң ниити акшаландырышыкыны 517,9 млн. рубль четкен, ооң иштинде республика бюджетинден 317,1 млн. рубль азы 78,5 хуузу болуп турар. Моон алгаш көөрге, республиканың саң-хөө айтырыы көдүрлүп, тудуп турар тудугларны колдуунда республика бюджетинден акшаландырып турары билдингир.

2003 чылда инвестиция программасында 55 тудуг объектилерин кирип турар, оларның 44-ү эрткен чылдан бээр шилчип келген тудуглар, 11 тудугну бо чылын эгелээн. 36 тудуг объектилерин республика бюджетинден акшаландырып турар, 11 тудугну федералдыг бюджеттен, 8 тудуг объектилерин девискээр программасындан акшаландырып турар.

Эртип турар 2003 чылда республиканың тудугжулары чурттакчыларның сеткилин өөрткен. Чаа тудуглар – сагыш-сеткилин өөрүшкүзү. Ол дээрге чаа школалар, эмнелгелер, чуртталга бажыңнары, спортзалдар, амьдыралдын эргежок чугула объектилерин болур. Кижиниң сагыш-сеткили чаа чүүлден өөрүп чоруур болгай, ынчангаш тудугжулар кезээде чонун өөртүп, буянныг үүлени бүдүрүп чоруур.

**Сергей ХЕРТЕК,
Василий БАЛЧИЙ-
ООЛДУҢ чуруктары.**

Кызыл хоорайның Пушкин кудумчузунда 16 аал чурттаар чуртталга бажыңы.

АК-ДОВУРАКТЫҢ АВТОТРАНСПОРТТА

Чоокта чаа "Шын" солуннуң бир номеринге "Ак-Довурак АТБ" ААН дугайында "Буураарының кырында келген" деп чүүл үнген. Үнген чагааның изи-биле ук бүдүрүлгө черинге чедип келдивис.

Чагаа изи-биле

«ХАЙЫРААН БҮДҮРҮЛГЕНИ ДҮЖҮРБЭЭЛИЦЕР»

"Ак-Довурак АТБ" ААН-нин чингине директору Алексей Майдырович Ооржак бүдүрүлгө 1954 чылда тургустунганын, келир чылын 50 чыл юбилейин байырлаарын дыңнатты. "Ук байырлалга чедеривис кандыгла болду" деп, Алексей Майдырович мунгаргай бажын чайды. Чүү болуп турар дээрге ук бүдүрүлгө үндүрүлгө дээш 4 миллион 500 муң рубль өрелиг. Чылдан чылче чедир төлеттинмейн турган үндүрүг өрелеринин ынчаар көвүдөп калганы ол. Бүдүрүлгени үндүрүг шуут төлөвейн турган деп болбас. Үндүрүг-биле республика бюджетинче хей орулга кирип турар организацияларның бирээзи ол. Бо чылдың эрткен 9 айларында "Ак-Довурак АТБ" ААН 2 миллион 500 муң рубль үндүрүгнү төлөөн. Ынчангаш үстүнде хей өре дээрге, чүгле чедир төлеттинмейн турган үндүрүлгө өрөзунин "хөезүнү" өзүп турары ол.

Бир эвес үндүрүг инспекциязы ук бүдүрүлгени Арбитраж судунга билдирип каар болза, суд тускай шийтпир үндүрүп, "Ак-Довурак АТБ-нин" хамык машина-техниказын саткаш, өре төлөнер деп албадап болур. Ынчан Тываның барыын зоналарын чүк сөөртүлгөзи-биле хандырып турган кара чангыс улуг бүдүрүлгө шуут дүжүп болур дээрзин Алексей Майдырович чугаалап олурду. Ам безин приставтар ол бүдүрүлгениң эжин амыратпастаан. Олар Чадаана, Ак-Довурак хоорайларның чамдык бүдүрүлгелеринин "Ак-Довурак АТБ-ге"

Бүдүрүлгениң чингине директору А.М.Ооржактын чолаачылар-биле чугаалажып турары.

сөөртүрер улуг бүдүрүлгелер Тываның барыын зонасында чок бооп турарында. Бир эвес ол кара чангыс улуг бүдүрүлгө дүжүп каар чүве болза, барыын кожууннарга база дыка берге болур. Чүге дээрге Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Мөнгүн-Тайга кожууннарже хөмүр-даш дээш, өске-даа чонун амыдыралыңа эргежок чугула чүк сөөртүлгөзун чүгле ол бүдүрүлгө чорудуп келген. Ынчангаш "Ак-Довурак АТБ" ААН-ниң "амы-тынын" арттырып алыр дээш чингине директор Алексей Майдырович баштаан

чоруткан. Оон келген хары кандыг-даа идегел бербес, боттарыңар-ла билиңер дээн байдалдыг болган. Оон ыңай республиканың одаар чүүл, хөмүр-даш садып-саарар контораның салбыры болур дээн күзели ол бүтпээн. Ам кара чангыс идегел — Кызыл хоорайда "Аудитпрофиль" деп организацияның экономиктиг санаашкын кылып бээр дээн аазаашкыны бар. Канчап билир, ук организация "Ак-Довурак АТБ" ААН-ге долузу-биле ажылдап, четчири-биле акша ажылдап алыр арганы тургузуп бээр чадавас. Амдызында хөмүр-даш сөөртүрүнүң өртээ 1 тоннаны бир километрге сөөртүрге 1 рубль 50

Слесарьлар Василий Салчак, Борис Сарыглар, Борис Ооржак ажыл үезинде.

Мурнакчы чолаачы Игорь Ондар.

төлээр ужурулг 1 миллион 218 муң рубль өрөзун ук бүдүрүлгениң агар санынче эвес, үндүрүг инспекцияларынче шилчиттирер кылдыр хоругдап алганнар. Оң-биле-даа болза хей өрениң кезик-чамдыгызы төлеттинер. Ынчалза-даа өре оң-биле эвээжей бербес. Ол чылдан чылче улам көвүдээр. Оң кол чылдагааны — ол хире улуг бүдүрүлгени долузу-биле ажылдадыптар, чүк

удуртукчуларның «бажы ыжып» турар.

Ук ажыл-агыйның чингине директору А.М.Ооржак ТР-ниң Энергетика, транспорт болгаш орук ажыл-агыйының талазы-биле яамының сайыды С.В.Никонов болгаш өскелерже-даа "Ак-Довурак АТБ" ААН-ни күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгөзи кылдыр эде организаастаар байдалды өөренип көөр дилег чагааны

көпөөк бооп турар. Оон орулга көңүс кирбес.

Бо хүннерде ук бүдүрүлгөдө 120 кижиле ажылга хаара туттунган. Машина-техниказы хей. Абаза хоорайда 27 КамАЗ-ы бар. Оон ыңай 16 муң 500 литр бензин кирер доскаарларлыг 15 бензовозтук, Ак-Довурактың бодунда 39 КамАЗ бар. (Шупту каттышкаш 66 КамАЗтыг), 16 автобустук.

АТБ-ниң техниказы — орукта.

Олары-биле Барыын-Хемчик, Бай-Тайга аразыңа пассажирлерни аргыштырбышаан. Ол ийи кожуунда сумуларның чонун база төп черлер-биле аргыштырып турар болду. Ынчап кээрге эргиде болза, машина-техника ук ажыл-агыйда четчири-биле бардыр. Олар ам-даа дыка үр ажылдап шыдаар. Оон ыңай ук организацияның шимчевес хө-

териалдыг баазызы быжыг, анык специалистерлиг Тываның барыын зонасында кара чангыс улуг автотранспорт бүдүрүлгезин камгалап арттырары дээш чүгле ында ажылдап турар кижилерниң эвес, республикада улуг албан черлеринин удуртукчуларының "чүректери аарып" турган болза эки-ле чүве-дир ийин.

Борис ОНДАР.

Кижиге болгаш ооң ижи

ДЕМДЕГЛЕВЕС АРГА ЧОК

Даштындан көөргө—хертеш, шала чавыс дурт-сынныг, мага-бодунга өйлешкен эът-ханныг. Эрестол Даржаа — Тожу чурттуг улуг аңчы. Иви, мээң билишким-биле алырга,

баазынарны" чок кылып, балыг санын барык сорбу чок кылдыр эде-хере тырткан. Ол дээрге Чадаана хүрээзиниң салым-чаянныг эмчилериниң авыралы, энелери.

рын чедирер дорт ажилдыг турдум. Колдуу боо-монгу, далган-тараа, шай-таакпы, чылыг хеп... Балык четкилериниң хереглели база өзүп турган. Өдүгөн, Паш-Хемнер (Улуг-Паш, Биче-

ТЫВЫШТЫ-БИЛЕ

барык черлик аң. Бо мал чылгы мал, сарлыктан-даа чийк адак. Ону тударының эптиг, эпчок талаларыңа иви ээлери шуут чаңчыккан. Черниң ыраа оларга дөмей-ле, ынчангаш ивижилер тос чадырлыг чурттап чораан.

Тос чадыр анаа кижиге эскертинмес хуулгаазын талаларлыг. Ооң ишти, ында бирги хереглелдерниң эдилелдери долгандыр хүрээлелден алдынган. Аң кежи идик-хеп, чыдын-шуглак тайга чурттугларга бараан болуп келген. Мен бог хууда, көжүп-дүжеринге таарыштыр кылган тожу кавайны магадаар чордум. Чаш төлге ол дег эптиг чыдын, делегейни дескиндир-даа дилээр болза, кайын тыптыр.

Хөөредирге, тос чадыр — чаагайжыды туттунган чуртталга бажыңы. Ынчангаш Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Эрестол Даржаа 180-200 километр орукту шоолуг ырак эвес дээр чораан.

Кылашкыры эрестолзуг эжимнин хөөрештии аран-чынзыг! Юрий Аранчинны база кижиге бүрүзүңге "жыпшыр хырбалаксаам" келир. Мурнуу кожуун чурттуг бо эртемден алдан-маадырларны алдаржыдары-биле улуг, эгээртинмес ажыдышкынны кылган. Манчы-кыдатсыг езу-чурум-биле алырга, архив-даа документилерин ажып көөргө, экер-эрес бо кайгалдары-высты "дургуннар, мал оорлар" деп делегейни дескиндир, ораннарны одуртук кусканнап каалкан. Шаг-үениң езулуг шынын Юрий Луджуапович эртемге үндөзүлөп, бодунун адын мөңгөжиткен.

Шылгарангай аңчызыг, сурагыл академиксиг кым боор? Сундуй-оол Арандолдур, мээң чурттажым. Тожу-да ол арга-арыгылыг, хем-хөлдөрлүг. Ээлээн чер-суу аң-мөңниг, балык-кадыргылыг. Корреспондентимниң маадырының адазының шолазы Өрге-Диштиг. Актар-кызылдар удур-дедир чаалажып турар шагда Сундуй-оолдун адазы бир балыг-лангырда барык "үттүг-таарланган" дээр. Ол дугайы амгы шагда барык тоолзуг дыңналыр боор. Тынар-тынмас кончуг маадыр эрни тибет медицинаның ам-даа ажык эвес, барык илби-шиди арга-хевирин-биле эмнээш, бут кырынга база катап тургускан.

Херелдер, тускай, барык космос-биле сырый харылаа ачызы-биле "операцияна" чоруткан. Бижек-биле кезишкын-даа кылдынмаан янзылыг. Боо огу таварып эрткен сөөк-даяк, эът-кеште балыг-бышкын черлерже "эки турачы" эът-ханны эмчи-ламалар "кыйгырган". Олар "мурнун былаажып, олче айттыңып", ында "кижи эъдин чип амдажар бүрүл-

Сундуй-оолдун адазының паспорт езугаар фамилиязы Арандол кылдыр арткан. Ук-төөгүзүн алырга, Монгуш уктуг. Бир сумунун монгуштары чизе-даңзыга чүс ажып турган. Үстүнден келген айтышкын езугаар өске-халадан камгаланып, эскерилгелерни чизечилер чоруткан. Аралажыр, ына-нышчыр кижилерге Монгуш Арандол бодунун эрткен ооруун, ак амыдырал-чуртталгазын хүннүг орандан чарлыр мырынай мурнуу чарында албан-биле келгеш, төөгүп берген. Арыг-Үзүү биле Чарынның-Арт ийи аразында Сыын-Чүрээ ыш-каш бедик, чаагай чырыткылыг ову-хевир дег ук сактышкыннар салгалдардан салгалдар дамчып чоруур.

Өрге-Диштигнин хөй оолдарының бирээзи Сундуй-оол Айт чылында төрүттүнген. Дамчыыр чугаалар-биле алырга, эш-коштуг, эл-хол адаңың садыгы кыдат өнүү чаа төрүттүнген оолга "С-унь" деп ат тывыскан. Ук атта үннер дыл бажыңга (чугааланыптарга) ыяап-ла үзөр. Чогум адаттыңгыр-даа болза, кыдат дылдың үннери түрк уктуг тыва дылдың үннеринге тааржыр эвин кайын белең тып ап шыдаар ийик. Ынчангаш оолдун херечилелинге "сыңмаан", чаш, чөвээ катпаан кезек бир үеде шолаларының бирээзи бооп чорааш, чоорту уттундурган.

Ады, адазының ады, фамилиязы ол шаг-үениң негелде-чаңчылын езугаар мынчаар кири бижиттинген: Сундуй-оол Монгушович Арандол. Өрге-Диштигнин эрестолзуг, аранчинзыг огу бодунун ак ооруун ол ат-биле тудуп тургускан. Кызылда садыг училищезин, Иркутскиде кооператив техникумун дооскаш, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Тес-Хем кожполарга садыглаан. Күш-ажыл дептеринде демдеглед билжилгелер солун, өөредилгил. Ылаңгыр садыг, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин удуртуп чорааны. Төптөн озалааш черге ажилдааш, амыдыралдың тос чадыр ову-хевириниң ажыктыг талаларын база катап шыңзыткан.

— Тожу — иттирилгиле оран. Ай-айы-биле чер эргип-кезиир чаа-хөлчүлөр шаанда аңаа ажык кышты эрттирер чораан дээр. Ол дугайында солун чугааларны дыңнап шаг болган сен, Дайынчы — дээш, эжим улаштырды. — Амгы дыл-биле алырга, ынчангы кижилер альпинистер, туристер турган янзылыг. Ынчалза-даа оларның аңнаары тожу кыстарга кайын чедер ийик... Ол-даа канчаар, кочу-төөгүге кым-даа таваржып болур, эжим. Менде чүү боор, Тоора-Хем суурдан иви доктаар хонаш-турлагарже хереглел бараанна-

Паш), Серлиг-Хем, Дооран, Сыстыг-Хем, Хам-Сыра, Буламбук, Ушпа-Хая ынчаар дерги садыг ажыттым. Сезон аайы-биле хереглелдерниң кандызы негеттинерин билирим аргажок — деп, Сундуй-оол Арандол эрткен чылдарын сагынды.

Чурттажымның сактышкыны — бүдүн тожу. Мен бо удаада эң кол, ажыг-латтыңгы дег чамдык барымдааларны чүгө каксы санаксадым. Эт эдилээри, ону садып-саарары — олча-ажыкты улам байыдары болгаш сайзырадыры. Ол чорукту, деңней алырга, чараш ыры дыңнааны дег. Бир эвес ботту шак ол деңжелче өрү тыртып алыр болза, энерел-

Хоочуннар — аравыста

диг аас-кежик, өлчей-маннайлыг хөй-аыг. Ынчангаш Сундуй-оол Арандол эрестолзуг, аранчинзыг.

Тере-Хөлге Сенгелең аттыг аңчылар садыын ажыткан. Сыстыг-Хемге кижилерниң күш-ажылын организаастаарын шингээди апкан. Ол хөй талалыг: киш, динч кештерин, аң эдин, тоорукту, катты, мөөгүнү, долгандыр хүрээлелдин байлаан хүлээп алыры. Продукцияның шынарын камгалаарын ол кончуг эки билер. Бо талазы-биле тускай дуржулгалыг.

"Тоора-Хем" совхозтун "Совет Тыва" салбырын удуртуп ажилга турганы оңа үлегерлиг болган. Он мун шээр, мун чыгымы мы-йыстыг бода, 700 баш чылгы мал, 4 муң иви бо салбырга турган. Тожуга тараа культу-раларын тарып өстүржү-рүңге Сундуй-оол Монгуш-ович эрес-ле киришкен. Тус черге тааржыр үрезинни бодунун үезинде ол камгалап арттырган турган. Тайга черниң сигенин белеткээри тускай арга-хевирлиг. Хоолу-луг будук-бүрү ажыглалы, өске-даа чорудуглар анаа хамааржыр. Кол кичээнгей болза, чер болгаш арга-арыгның бодун бүдүн-бүрүн тургузары. Чадыр-сарааттар, ыяштын адак будуктарың шыва чыдылгытар сиген дүрүтлөр малга хоолу-луг-ла!

Кызылга ол 1975 чылда доктаап турупкан. Бир дугаарында садыг училищезин амыдыралче чоокшулаткан. Ук черниң сургуулдарыңа практика эрттирер өөредилге-садыг ажыткан. Ооң филиалдары Бай-Тайга, Тожу кожууннарга база турган.

Чаа чүс чылдың эгези хоочун ишчиге база солун болган. Тос чадыр, ооң эдилелдери-биле өңчүнү эдилеп, сайгарып билер Сундуй-оол Арандол республикада сурагжаан. Ус-шевери, ты-вышты-биле ол ылгалы берген.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК
Самагалдай.

Барыин-Хемчик кожуунун даргазы Константин Канчырович Дилгижек шаанда баштак чаны-биле аныяк ажилдакчыны уткуп алган. "Келгениң доруун-дур оо,бот-борзун сени мында эмчи, башкы интернационал кыстар шагда-ла манаан, оол". Дарганың опту-кажар чоруу оштуг болган. Аяңгытың белорус кызы, Кемерово чурттуг, ынчан-на шору орустаптарлар ону Настя эвес, Анастасия Ивановналай берген. Бөдүүн малчын араатар хөлүн чазар эвес, "урумайлаар, эмчимейлээр". Чоннун эрге-ажыын, амыр-кадыын чаалап алган фельдшер кысты шың адаар, шың бижири дээш даргаларның "дылы-даа, буду-даа сынып" турган болбайн аан.

Келин кылып алыр дээрге, төлептиг, ол уруг дег тускай мергежилдик экер-эрес оолдар ховар турган чүве-дир ийин. Ынчангаш ынак эмчи "чонга харамнанчыг" турган. Ам-на херек оол тыптып келген. "херек" дээрге-ле бир ужур. Ол тускай белеткел эрткен, "орустап-тывалап билер, оңнап-сола-гайлап бижири" кижиге-дир ийин. Тодар-гайлаарга, оолдун допчу намдары бо. Сундуй Чал-запович Куулар Чөөн-Хемчик кожуунун Хорум-Даг сумузунга 1925 чылда төрүттүнгөн. 1941 чылда Хорум-Даг биле Алдан-Маадыр ийи суму апарган.

Элээди апаргаш, аныяктар шим-чээшкениңге шору эрес-шооаа чоруун көргүскен. Аныяктарның революстуг намының кежигүнүнү ону хүлээп алган. Ажил баш ажыг. Алдан-Маадыр сумунун №4 арбанның даргазы Лама Чүлдүм бодунга херек эмгелекчизи бижээни кылдыр Сундуйну хүлээп алган. Албан-үндүт чыылдалары, школа, уруглар чурттаар интернат тудуу, одаар чүүлдер белеткел, фронтуга дузаламчы ажылы. Тайылбыр ажылын аревэчи оол дүн-хүн чокка уламчылап келген. Учет-отчет, чизе-даңзыны ол кончуг шың болгаш ылавалалдыг тургузуп турган.

Күш, хол-биле кылыр ажилдарга база киржир. Угаан ажылы оон-даа берге. Кадар, казыыр, үлээр болгаш көвүде-диринге ол "илдиктестээн", оттуруп-тарга-даа, көвүдедириниң таблицазын шээжи-биле билер апарган. Кандыг-даа онаалда-даалгаларны барык хевээр кылыр кылдыр чаңчыккан. Ооң кадында ополчен шерии. Шериг сургуу-лу күш-дамырны болгаш эр мага-ботту дадыктырган. Хаактыг походтаашкын хонук-хонуу-биле-даа уламчылаар. Кыска дыш база анаа эртер эвес, аас тайылбырын эптиг ажыглаар, катты-рынчыг жураалдарны ажыглап, эш-өөрнү бир баг кылдыр хаара тудар, эвилелдээр.

Оолдун тура-соруктуун кижилер билеп апкан. Аныяктарның революстуг эвилелиниң Сүт-Хөл кожкомунун секретары Ондар Серенович Лопсан аныяк эрни келдирткен. "Кел дээни—кеди-лиг". Тус черниң сес огулун дарга хүлээп алгаш, кижиге бүрүзү-биле аңгы-аңгы тус чугаа кылгаш, күш-ажыл фронтунун Кызылга эрттирер кылдыр чоруткан. Иштики херектер яамызының сайыды Николай Чолдак-оолович Товариштай боду Кызылга оолду хүлээп алган. Хүлээп алышкын хос-чай чок, кончуг шыңгыы эрткен. Өртке удур хемчеглер чорудар улуг албан чериниң даргазы Чүлдүм-оол Салчакче Сундуйну тускай чоруткан.

Өрт айылын болдурбазы, баш удур ажилдарны планнап алгыры чиж эезин көдээден хоорайга келген эр холу-биле тудуп, караа-биле көргөн. "Серемчиде хорамча чок" дээр мерген сестерниң ылаптыын өртке удур аныяк ажил-дакчы эскерген. Элээн үр ажилдапкан. Билиглер бедидери негеттине берген.

Красноярскиге кыска хуусаалыг курстарны ол эрткен. Орус дылга улуг хоорайга шору апарган. Ынчанмайн канчаар, долгандыр хүрээлел шупту орус дылдыг. Имнээр эвес, тыва дыл кырынга бодааш, орус бодаашкынче сестерни иштиңге очулдуурар. Чоорту шуут чаңчыга берген. Байдалдар кижини, шынап-ла, байыдар. Ол чорук мун чыл бурунгаар-даа, моон сонгаар-даа келир чүс-чүс чылдарда хевээр уламчылаар.

Түр курстар эрткен соон дарый бир чыл дургузунда тулдур ажилдаан. Дезе-вилей алырга, Сундуй Куулар езулуг "эр-кызын" көргүскен. Шак ол хире "улуг чыскаал, улуг белеткел" эрткен эрни кожуун даргазы сурагыл Дилгижек "өттүр" көргөн.

— Настямның ажылы чай чок-ла турган—деп, ол сагынды.—Аарыг улусту кидис өглерге хүлээп алыр. Херээжен улустун эъдиниң аарыг бээри манатты-нар эвес. Кыштың соогу, чайның изии.. Амыр-дыш шуут турбас. Чаштар думаа-ханаа, улаанутка алзыгычыл. Черниң ыраанче аъттыг, кожуглуг хап-ла билер.

Специалистер чедишпес турган. Кадрларны белеткээри, өөредери, каяа ажилдаары партия болгаш күрүне албан черлериниң план-биле тургусканындан хамааржыр. "Боттун бажын боду билбес". Нам школазынга ол дөрт чыл өөренген. Область деннелинин удур-тулгазынче ол бедээн. Тыва автономнуг областың өртке удур албан чериниң политиктиг ажилдакчызы апарган. Ук албан-хүлээлгеги 1982 чылга чедир чоруткан.

Кызыл хоорайга тургаш, барбаан-четпээн чери барык чок. Көдээ ажил-агыйга удуртукчуларның агаар дег херек бооп турарын чер-черге эскерип турган. Амыдырал-чуртталга кижип орган. Көдээге база катап ажилдаан. Кызыл кожуунун Ондум, Кара-Хаак, Черби, Көк-Тей деп черлерге колхозтар тургустунушкунунга Сундуй Чалзапович эрес-кежээ чоруун бадыткаан. Орус, өске нация эш-талалар-биле ол баян.

— Партия ажилдакчызы, кожкомнун бирги секретары Михаил Иванович Пахомов "суг тывалаар", малчын кижилерге кончуг ээ-хамаарылгалыг эш — деп, ол сактыр чорду. — Салчак Калбакхерекевич Тока тывалаар орус, өске-даа нацияның даргаларыңа хамаарылгазы ээ-хайыралыг чораан. Ээ-хайыра бар-даа болза, кымга-даа ол бедик негелделиг — диди.

Күш-ажылдың хоочуннарының дугайында чылыг сактышкыннарлыг. Ол дарганың удуртулгазынга чорааннар бодунун шаг-үезиниң "чыдын чытпас, олут орбас" төлээлери чораан. Бо талазы-биле төөгү узун болгаш ол төнүч чок.

Интернационалчы өг-бүле оолдарлыг, кыстарлыг, уйнуктарлыг, оларга чоргаарланып чоруур. Огул Геннадий — үндүрүглөр болгаш чыылдалар шугу-мунда, эрге-байдалы подполковник Улуг уруу Лориса — почта салбырының хоочуну. Хеймери Галина — уруглар эмчизи.

Төлептиг С.Ч. Кууларның алдар-хавыялары — 13 медаль. ССРЭ-ниң "Өртке удур ажил чорудар албанның тергиини".

— 1944 чылдың январьда Кызылдың № 2 школаның интернады өрттенген. Ол айыылдан школачыларны камгала-дывыс. От салыр улуг суугуну-контра-марканы шың эвес туткан болган. Таакпы кылыр фабрика өрттенген. Ону база ол материалдыг когаралга чедир-бейн чыткаш, өжүргөн таварылгалар бар—деп, хоочун сактып чугаалады.

Шак ынчаар ажилдап турган кижини демдеглевес арга чок. "Хоочун — коктуг, хола — кактыг". Бо өг-бүле дег хоочуннарга мөгөйдим.

Серге ОНДАР.

ЛИТЕРАТУРА БОЛГАШ УРАЖ ЧҮҮЛ

Баштайгы улуг
тиилелге

Эрткен 2003 чыл республиканың культура амыдыралына база бир онзагай болгаш хайым иштин чылы болуп эрткен. Тиилелгелер-даа, юбилейлер-даа, каракка көзүлбес ажилдар-даа эмгек. Оларның чамдызы-биле таньжып көрөлинер.

Чоокта чаа тургустунган республиканың национал оркестри ноябрь төнчүзүндө Красноярск хоорайга болуп эрткен Сибирь регионунун оркестрлер болгаш улустун хылдыг хөгжүм оркестрлеринин конкурзунга киришкеш, чайыналчак чедишкенин чедип алган. Ниитизи-биле мөөрейге 27 коллектив киришкен. Иркутск, Свердловск, Новосибирск областарындан, Даг Алтай, Хакасия, Бурятия, Тыва дээн ышкаш республикалардан болгаш Красноярск крайдан хөгжүмчүлөр күжүн шенешкен. Гала-концертке чедир-ле бистин хөгжүмчүлөрүвис тиилекчи болганын билбээн. Арга-дуржулга чок анык коллектив өскөлөргө арнын көргүзүп киржил кагза-ла, эквис ол деп бодаан. Оркестрнин программа-

ХАЙЫМ ИШТИҢ ЧЫЛЫ БОЛГАН

зында "Игил дугайында баллада", "Хамнын самы", "Мен - тыва мен" дээн ышкаш онзагай күүселделер бар. Оларның композициязын болгаш аранжировказын дирижер Аяна Монгуш тургускан.

Бо мөөрейге бирги черни алган бистин анык хөгжүмчүлөрүвис 2005 чылда Волгоград хоорайга эртер Бүгү-россия конкурзунга Сибирь регионунун мурнундан чааскаан барып киржир эргени чаалап алганы ол.

Беш харлаан

ТР-нин Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызынын чанында "Зов" чогаалчы лаборатория тургустунга-ла беш чыл болуп турар. Бо кыска үениң дургузунда безин коллектив ачы-буян чедирилгезинин талазы-биле көскү чедишкенин чедип алган. Бо коллективтин ачызында ийи холу чок бичии чурукчу Сылдыс Соян Бүгү-делегейнин "Филантроп" ачы-буян организациязынын шаңналын алган. Бо чылын "Зов" инвалид уруглар ортузунга ам ийи дугаар республика чергелиг салым-

чаянныг уруглар мөөрейин эрттирер сорулгалыг.

"Тыва" ансамблинин юбилейи

Декабрь 20-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрынга асурагалыг "Тыва" ансамблинин тургустунганындан бээр 15 чыл болганынга тураскааткан байырлал болуп эрткен. Аңаа болган улуг концертке ансамбльдин үш салгалынын артистери шупту киришкен. ТР-нин культура болгаш национал херектер талазы-биле сайыды Э.А.Данзын хөөмейжилерге байыр чедиргеш, ТР-нин Чазааның шаңналарын бөлүк артистерге болгаш хоочуннарга тывыскан.

Алдарлыг атты тывыскан

Тыванын күрүне филармониязынын концерт залынга чоокта чаа педагог-хореограф, "Ураанхай" мюзик-холлун балет башкызы Любовь Александровна Суктеректин чогаалчы кезеэзи болуп эрткен. Бүгү амыдыралын танчыга тураскааткан бо кайгамчык артиске ол кезеэ көрүкчүлөр болгаш коллегала-

ры, өөреникчилери магадалдын болгаш ынакшылдын чылыг сестерин хөйү сөглээн. Ылангыя ооң өөреникчилеринин ада-иезиниң өмүзээзинден сөс алганнар башкынын буянныг ижин бедибиле үнелээн. Байырлыг кезеэге динмиттиг адыш часкаашкынары үдеп турда, Любовь Суктерекке "ТР-нин алдарлыг артизи" бедик атты тывыскан. Любовь Александровна ол атка шагда-ла төлептиг дээрзин ол кезеэ база катап бадыткаан.

Белек болган

Чаа чылдын бүдүүзүндө Танды кожуунун Элегес суурунун чурттакчылары "Сылдыс" КХН-нин тудугжуларындан дыка эки белекти алганнар. Тыванын болгаш Россиянын алдарлыг артизи Кара-кыс Мунзук аттыг Культура бажынынын капитал септелгезин дооскаш, олар элегесчилерге Чаа чылда омак-хөгүлгү дыштаныр арганы берген. Оон аңгыда тудугжулар база бир белекти бичии элегесчилерге сөңнээн. Культура бажынынын чанынга тоймаглаттынып октаттыг турган бажыны септеп бергенер. Ында школа-

назы четпээн уруглар ам амырап кичээлдеп, ойнап-хөгөп турар.

ТР-нин Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак байырлыг ажыдышкына киржил чедергеш, элегесчилерге болгаш тудугжуларга байыр чедиргеш, бо ийи культура албан черин дериинге чарыгдар 200 муң рубльди тускайлап бээрин аазаан.

"Өргүл"

Чаа чылдын бүдүүзүндө асураа билдингир апарган чогаалчыыс Эдуард Мижит бодунун номчукчуларынга болгаш көрүкчүлөринге база бир чаа, солун белекти кылган. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрынга ооң "Өргүл" деп хөгжүмнүг мистерия-драмазынын премьеры болган. Ону режиссер Альберт Хомушку тургускан, чурук каасталгазы Начын Шалыкты, балетмейстери Орлан Монгуш. Ада-иелер биле ажы-төлдүн аразында харылзаларынын дугайында бо чаа шиини көрүкчүлөр улуг сонургал-биле көргөн.

ТР-нин Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызынын парлагга албаны.

САМДАР-КОЖАЙГА КОКАЙ-ДАА КҮШ ЧЕТПЭЭН...

Ховалыг — алыс боду Сарыкай ышкаш бүдүрүлгеден үнгөн чогаалчы. Бодунун идер чалыы чылдарында Ак-Довурак хоорайда даг үлетпүрүнүн бүдүрүлгезинге ажилдавышаан, даг техникумун дооскаш, геология-шинчилел партиязынга чер өрүмнекчизи, комбинаттын экскаватор машинизи болуп ажылдап чораан. Дараазында чылдарда өдөчара, чугаакыр, организаакчы болганы-биле профэвилел даргазындан чингине директорунун оралакчызынга чедир депшээн.

Орус-тыва ажылчын аңгынын амыдыралындан ужуктаан кижилерин аразында найырапын чуруп көргүскен "Хаяда хадынар" деп ному-биле ол хөйге билдингир апарган.

М.Б.Ховалыг бо удаада 70-80 чылдарда барыын кожууннарга сурагжаан малчынның боттуг амыдыралына үндөзүлгөн тоожузу үндүргөн. Ол номда ам чурттап эртип турарыыс рынок үезинин темалары база хамааты туруш дидим болгаш өткүт чидиг бижиттинген.

Самдар-Кожайның мал ажылынга ынаан, аңаа кайгамчык бердингенин бо тоожуда: бирээде, күш-ажыл кижиге човулаң эвес, а ооң хостуг өөрүшкү-маннайы, ийиде, ниитилел мурнунга кижинин бедик нүүрү кылдыр чуруп шыдааны уран чедишкенин болуп турар. Шолоховчу чаңылдарны алыр болза, бо бичии тоожу национал литературада база бир тускайлаң, онзагай аажы-чанныг маадыры-биле ылгалыр. Автор мында тыва кижинин ада-ызыгуурундан салгап алганы малга ынак мөзү-бүдүжүн уран сөстүн күжү-биле ооң кылдыгыларын, хөделишкенин дамчыштыр чуруп үндүргөн. Номчукчу алачайгаар кол маадырның талазынга сагыш аарып, дүжүметсиг

чорукка удур ооң быжыг мөзү-бүдүжүн магадай бээр. Ол бот-мөзү күш-ажылга төрттүнгөн кижиниң нүүрүнүн чаяакчы күжүнүн салдары-биле бистин хамааты сеткиливиске бирде уярады, бирде маадыр-биле кады мунгарады азы аңаа чоргааралды оттура аарак дээп турары онзагай. Проза чогаалынын бир күштүг талазы кол идеяны авторнун албадалын дамчыштыр эвес, а төлептиг маадырнын биске бүзүренич кылдыныларын дамчыштыр илередири болгай.

Күрүнениң удуртулга органына бурунгаар хөгжүлдөгө дуза кадар хамаанчок, чаңгыс черде тактагалдайлап турупкан, оон уштунуп үнеринин аргазы тывылбастан совет езу-чурумун удавас дүжүп буураарын баш удур оштап, эндевээн дег, Самдар-Кожайның салым-чолун эдerti бүзүренич кылдыр чуруп көргүскени — авторнун чедишкени-дир.

Бистер уран чогаалга характер тургузарын эң берге чажыттарын бирээзи деп санап турар бис. Маадыр-оол Бартышгаанович Самдар-Кожайның бойдустан чаяаттыганын иштики-даа, даштыкы-даа бүдүжүнге чүүл-дештир ооң оожум аажы-чаньндан малчын тыва кижиге бир мөзүлөш бот-шынарны аңаа удур төлеп чок маадырларнын чөптү эвес хөделишкенин үскүлештирип тургаш, чедип алган. Ол чөрүлдээлер ынчангы удуртулганың амыдыралга дүүшпес доктаал-саавырларындан үнүп кээп турган. Чон ортузунга херек кырында сурагжаан кижини болганда, ол бистин ниитилелдин төөгүгө артар ужуруг кезик-чамдыыс болгай. Ооң ову-хевирин тыва чогаалга чуруп көргүзөр-даа ужуруг бис. Оон башка тыва

Чогаалчылар эвилелинин хөй-ниитиге херээ чүү деп? Мону алгаш көөрге, алыс угу бүдүрүлгеден үнгөн чогаалчыыс мурнунга салдыг сорулгалын күүседип шыдаан-дыр.

Оон туржук Россиянын Улустун артизи Лундуп Солун-оолга бодунун иштики делегейин ханызы-биле ажыдыпкы дег, онзагай улусчу мөзү-бүдүштүг маадырны бо тоожу бодарадып эккелген боор. Моон-биле чүнү чугаалаксадын дээрге, Совет Эвилелинге каттышканын бээр 60 чыл оюнга уран-чечен кинога кол материалдын өзээ үнүп келген деп чүвени илердиксеп олур мен. Эргилделиг үе-чадада улуг хоорайларда заводтар безин сандар дүжүп турда, бистин Тывага совет кедээ ажил-агы харылзаларынын үстүндө дужаап-тулгаар аажылаашкынын уржуу-биле бо Самдар-Кожайның салым-чолунга болган ынчангы туржуушкундан дыка тода көрүп болур-дур. Мында кинога делгемчиди дигришкени дег, драма-даа, комедия-даа бар.

Ол өйдө манзалар сөөрткен тергелиг аъттар бо шуужуп келгенер. Обкомнун ийиги секретары холунда ак шляпызы-биле чөлбиттинип, иезин долганган кас оолдары дег, ону эдерген улусче бир-ле айыткал кылып тура, канчал-ла ийик, дужаажып келген тергелиг аъттын ээзинче көрө каапкаш, шак дүжүп, аксын аазадыпкан — ооң мурнунда угаан-медерелинге кажан-даа кирип көрбөөн буучеж-даа болза, деңгели шыырак көстүр малдын ээзи кадан кара шырайлыг ашаксы-маар кижини шива чаады дег хавак кирбинин адаанда чивеш дивес көрүштүг карактары-биле ону сонуургаан дарганы... ашактын ында-мында уштунгулаан хөмүр

дег кара дүктөргө бажында та чеже кыштын нүүрүн көргөн халбанныг кышкы бөрт бар болган: ол бөрттүн баг чок халбаны өрү асты берген, а пөс багылы чүзүндө оорулган күш чалгыны дег, куду халая берген...

... буттарында кеткен идиктерни көөрге, ооң ээзи караңгыда суйбаттыгаш, дөжек адаанда холга келгенин кирип тепкилепкен дег, бирээзи кирза сапык, эскези чолдак үнүг сугиди боорда, хемчээлдери ийи аңгы...

Обком секретары дүште-дүлдө ышкаш ындыг черликсиг амытанн көрүп кааш, диттып үнмес арга чок болган:

— Силернин тудуунар — театр, а ажылчыннарыңар — актерлар бе?!

... Бээр даштыкы корреспондентилер келбейн турары эки-дир, оон башка бүгү делегейге дораан динмирээр силер!...

... яды-түрөнгилер ам-даа эндерик деп буржуаз парлагга дораан улуур ийик".

Малчын арат биле улуг дарганың бир черге үскүлөжил келген хөктүг байдалындан тоталитарлыг деп адааныыс күчүлүг күрүнениң еске делегейден чаштыныксаар арнын көрүп болур-дур. Ам болза Путин-даа Москваның кудумчунга "бомж" деп хөкүкүнү көрүп кагза, ону онза-ла кайгавас ийик. Үе деп чүве мындыг дүргөн өскер-лиичел-дир.

Кижилернин чүс-чүс чылдарда амыдыралынын кол үндөзүн малчын ижинден күш-биле чарып алгаш, Самдар-Кожайны комбинат тудуунга орус оолдар-биле кады оларга кочу-шоот кылдыр албадал-биле ажилда-дып турганы тоожуда эң-не хөктүг, каттырынчыг, чамдыкта ыглаксанчыг. Ол байдалдарда ооң кайгамчык байлак, кижизиг

иштики делегейи чоорту ажыттынар.

Совет үени чоктаксаар, бо үени бактаксаар хөөннүг кижилернин мээ-медерелин бо тоожу Самдар-Кожайның амыдыралынын көскү чижээ-биле чыры-дып болгу дег эвеспе?!

Күш-ажылга чаяаттынып бердингени-биле чон ортузунга кайгамчык-ла кижилер чоруур дээрзин бо чогаал биске уран ову-хевирлер-биле бүзүредип, амгы демократтыг ниитилелге ындыг кижилер болза көрөм кылдыр бодандыра бээр-дир. Ук тоожунун уран деннели-биле чедип алган хөй-ниити ужу-дузалыг уран салдары ол хире өткүт, чиди!'

Чон ортузунда Самдар-Кожайны "дириң-биле баяан кижини" деп чугаа бар. Ол аңаа арт кырынга таваржы бергеш: "Ийи аңгы идик кедер эвес сен бе. Сени ол идиинден танып көрүп, оордан ойзуп, кокайдан хойгузуп, карактап чоруур мен. Дедир аажы-чань-биле тенекпейлерге дүжүп бербейн чор. Ак, Алашка сени өкпөредди байыдып каар мен" дээн Ынчангаш ол кокайга кокай-даа күш четпээн, ону оордаа төдүп чадаан, совет күрүне аңаа күш четпейн, боду-ла аңдарлып чаштаан деп тоолчургу чугаалар ам-даа өшпээни кайгамчык! Бо чүл дээрге, тыва чоннун төрөөн черинге кайгамчык ынаа болгаш ону чүгле күш-ажыл-биле каастап чурттаар деп амыдыралга улуг идегели илереттинген-дир.

Даянгыыш ийи уштуг. Ук чогаалдың оон-баштак элдээртин эскерип көөр болза, бо хире бай чуртувуска чүге самдар диттип чурттаар улус боор бис деп чүвени бодандыра бээрин оваарып көрүнер, номчукчу.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

(Эгеzi № 1 "Шында").

Сөөлүңгө чедир Алдын эжиниң көөр хөөн чок дайынче чоруткан чүгүндөн салдыкпайн көрүп, ону төнчүзүңгө чедир манаан чүве дег, чаш долган карактарын ыратпайн турган. Куду ырызын ырааннарны дыңнаарга, ооң соондан үдөп ыглааны дег болган. Аңаа адааргаан эштери кызыжактар Алдынның чүрэниң ызын дыңнавайн турганнар. Дүүн чаа-ла аңаа ынак турган акылары бөгүн дунмазын эт-сеп ышкаш садып турда, өөрүшкү-биле ол садыглажышкында киржи, көңгүс өске кижилер апарган чоруп турганнар. Ооң сеткилин кударалын кым-даа билбейн турган. Кыстың хөл-зээшкин бүргээн шырайы кым-на-даа бодандырбаан, доктаатпаан. Торгу-маңнык хептер кедирип-даа турда, кулаанга аар сыргалар суп-даа турда, ыглаваан Алдынның чажын өглүг херэеженнерни дег үш чара өрээш чавагалаттарга, карактарының уштарындан чаштар сыстып келген. Албштай берген делегейниң ортузунда чүгле чаңгыс угааны солуудаваан кижжи ооң авазы артка. Чүгле ол бодунуң төлүнүң өскөлөргө дыналбас ызын билип, аарышкызын аарзынып турган. Ие кижиниң чүве эндевес чүрээ төлүн сөөлүгү катап көрүп турарын аңаа чугаалап турган. Ындыг-даа бол, карак чажындан өл арны-биле Алдынның чаагына ол эргелелдиг деггеш: "Кызым, кандыг-чүү-даа бол, аас-кежиктиг болурун кызыдып көр" дээн.

Каас-коя шиметтинген аъттын кырында Алдын шимчээр безин хары чок апарган орган. Чүгле келин кысты үдээн кижилерниң сөөлү байырлашкыш ырай бергенде, ол чаңгыс катап хая көрүп, эргим оворну, аал-оранының ора-сомазы көзүлбестей берген-даа бол, сагыжында чуруп, мурнунда көрүп чораан. Чүгле чүрээнде Алдар деп аяк балыг орук дургаар саргып келген. Ооң дугайында чугаалап болбас, көрүп болбас чүве болганда, оода ооң дугайында бодаарын кым хоруп шыдаар боор.

Өске чурттуң дылын, чаңчылдарын хүлээп албаан сеткили-биле ол сүртенчиг хаанны безин тоомча чок көөр турган. Долгандыр турар бүгү-ле чүвеге ол хөңнү чок болуп, чүгле ооң кырган адазын сагындырар аът ажаакчызы ирей-биле чоокшулажып, ооң багай чадырын өгзүнүп турган. Ол аңаа тайбың амыдыралдын ортулуу ышкаш эргим көзүлген. Чүгле ол Алдын-биле уруу ышкаш чугаалажыр турган. Ооң-биле ол билдинмес дылдың каш сестерин-даа мөлдүк-калдык өөренип апкан. Ирей кыстың чүгүрүк адын ажаап-тежээп турган. Ол ий арынның өскөлөр дег, ооң мурнунга бичи-даа авыаставазы-биле Алдынның сеткилинге чоок болган. Сыгырдан бажында чалы кыс адын үндүрүп алгаш, мунуп турары олар ийиниң хензиг чажыды апарган. Ындыг-даа бол, удаптаанда ол чажыт аас-дылдыг чалча кыстарнын кулаанга чеде берген. Олар дораан бир дугаарында хаанның иези агыйже халышканнар: "Аңаа-ла-бир чылгычы эрлер дег кеттинип алгаш, эртенниң-не ховуну бир кылдыр киискидер-дир" — деп, эң-не ааспырактары мурнун былаажып чугаалап турган.

— Бодунуң кадайыңны чагыр, оглун, эмин эрттир сула чаннап турар-дыр. Херэежен кижиниң олурар чери — ожук чаны. Аът эзертеп мунары эр кижиниң херээ-дир, мээң чагырыкчымы — деп, агый шириин чугаалаан.

Ындыг-даа бол, хаан чурум үрекчизинге хамаарышкан дужаалды үндүреринче далаш-

пайн органы иенин сеткилинге кончуг-ла таарышпаан. Харындаа оглунуң аңааа бүлүргей карактары бүдүү хүлүмзүрдүгден чырый берген ышкаш болган.

"Алдын!" дээн бодалдан ооң чүрээ чылыг херел шонупкан ышкаш болган. — Чаңгыс-даа кыс кижжи мээң чүрээмни тудуп көрбээн чүве. Дүүн чаа-ла кызыл бут сайзанактап халып турган уруг ыңдыг кижжи болу бээрин кым билген боор. Алдын боду-биле Улуг ховунуң ийи улуг төрөл бөлүктөрүнүн эвилелчи дугур-жулгазын дириг таңма ышкаш бжыжылап каан. Өске кыс ордуга чурттаар болгаш ховар торгу-маңнык хеп кедер аас-кежиктен бүгү назыда ээзи меңээ сөгүрүп, четтирип кээр ийик. О, денгер, көшкүн аймактың кызы чоргаар-ла-дыр ам. Мен дег улуг хаанны бичи-даа херекке албас, хедер чаңын безин чажырбас-тыр. Оларның херэежен чону мындыг чүве болганда, эр улустары кандыгыл? Чаныш-сыныш чок чоруктуң тывызының дөзү мында-дыр. Ынчангаш-ла олар хөй эвес санныг хирезинде коргуш чок чоруу-биле, эрзи-биле улуг санын дайзыны сүртедиптер чажыттыг-дыр. Чаңгыс дайынчы он өөредип каан шеригден дудак чок демисежи өөрөнгөн. Төрөөн чуртунга бердинген деп чүвезин кижжи магадап ханмас. Иезинден артык, ынаа кыстан артык чери дээш амы-тынын өргүп чоруур, чуртунуң хензиг кезин безин дайзынга берип өлбөс маадырлар болгаш дайынчылар бо аймакта-дыр. Алдын, сээң чоргаар чонунуң улуглары-даа, уруглары-даа — маадырлыг чон. Олар дайын-чаага чидип өлбөс, чер-чуртун белең-селең бектетпес, караңгы уениң тамызынга аза бербөс, а төөгүге чырык адын тураскаал кылдыр арттырып каар чон ол-дур. Оларның ырап чораан ырлары чүс-чүс чылдар өттүр дамчып кээр. Оларның херэеженнери чуртунга ынак чаныш-сыныш чок дайынчыларны болгаш чок дээн чараш, чоргаар кыстарны божуп бээр. О, Алдын, ам-даа кеверлетиммэн кулунчак дег сен, сээң чирибей дег мага-бодуң чаа-ла чечектелишкын үезинде, херэежен кижиниң чаражы-биле ам-даа долбаан кенен кыс хиренде сээң тура-сорууң каң дег бжыжы-дыр. Үези кээрге чонну баштаар угаан-сарылыг болгаш чөптүг, шыныч кадын сенден үнүп болур. Үези кээрге дүжүлгени ээлээр сен. Сээң аът дыны тыртып өөрөнгөн бжыг холдарың мен кажан-бир тулчуушкунга сөөгүм салыр болзумза, эрге-чагырганың чүгөн-суглуун тудуп шыдаар-даа. Мээң чуртталгамның хүнү барыын чүкче кудулап эгелей берген. Делегей — келир уениң улуг чаа-дайынының бүдүүзүнде. Мен ынчан турбазым чадавас. Ындыг-даа бол, аныяк болгаш угаанныг кадын Алдынның холу бжыжы болуп, ара-албаты чонун камгалап ап шыдаптарыңга бүзүрээр-дир мен. Мээң он-он чылдар дургузунда бжыжылап, тургузуп келген күрүнемниң кызыгаар чок девискээрин ол кадагалап ап шыдаптар. Чүгле сагыжымны оожургадып боор чаңгыс-ла ботанмаан күзелим — соом салгаар оол уругнуң кызыл арнын караам сулуг оргаш көрүп, өртемчейже салган үнү өөрүп дыңназымза. Мындыг аас-кежикти бурганнарымдан хайырлаарын чеже дилевээн дээр".

Хаан боданын орган, ооң чүрээ чылдарның болгаш дайын-чааның чүгүндөн эвес, а хөй санныг сагыш-сеткилдиг саргыдып чоруур чидириглерден, дайзын-биле соксаал чок демиселден шылай берген. Кыргыз ирбиш ооң үези адыштан төгүлген элезинниң маңы дег, чоорту-даа бол, чайлаш чок адакталып орарын мерген чүрээ-биле билип орган. Кыргыз иези база-ла эглип

ХҮННҮНҮН АЛДЫН ДАМДЫЛАРЫ

• Тоожу •

келбес оранның кокпазынче базыпкан деп ол билип орган.

Назылаан агый кажан шагда хаанның оглу Тумитунуң чагыргазының үези чедип келирин бодаар турган. Ынчан-на ооң бүрүн эргези эгелээни ол. Аныяк оглунуң оглунга даянып алгаш, ону мурнунга тудуп алгаш, мага хандыр чагырганың амданын амзавайн, аяк-аяа-биле аартаар ийик. Эр угаанныг болгаш бурунгаар көрүштүг агый шагда бодунуң ынак оглу дээш хөйну кылган болдур ийин. Ынчалза-даа соо кээрге хаан оглу холдан ырап, хоорлу бергени хомуданчыг-дыр. Кол буруу бо ыспыгыр Алдын деп уругда база бар болбайн аан. Хаан биле иениң аразында тепти бээр даш апарган мону канчапса экил? "Ажырбас, удавас үези кээрге хаанның-даа, яды кадарчының-даа денге чагыртыры бойдус дүрүмүнүң сөөлү шагы келир. Ол кымны-даа оюп эртпес. А мен манап шыдаар мен. Шыдамкы болурунга мени үе өрөөнүң аялган-не болгай. Мээң чаңгыс ынаыжым Тумитум бар" деп агый боданып тура, бодунуң назы-харының дөгүй бергениниң дугайында шуут уттуп, манавааны өлүм ону кымны мурнай хенертен алгаш баарын көңгүс хаайынга каплас орган.

Тумитум ачазындан черле бичизинден тура сестир турган. Ооң орнунга сүртенчиг хаанның оглу болукаарларның хөйүн. Ынчан-май канчаар, ат-алдары күрүне девискээринден ушчок алгый берген ооң адазының чаңгыс оглу болурундан арткан аас-кежик бар бе? Ынчалза-даа аңаа кончуг ынак кырган-авазы-даа, өскөлөр-даа оолдун чажындан тура ачазына чаңгыш чадап каанын болгаш адазынга ынак эвес турганын билбес турган. Тумитунуң сеткили бичизинден тура, лимби аялганын хөөнөп каан дег, уярал долган хээрэк, уян сеткилдиг авазын дөзөөн турган. Тумитум өскөлөргө демейлешпезин билип турган. Ол кезээки хаяаны магадаарга, сеткилинге сөс төрүттүнүп, хат ыдындан аялга ужукталып, хөлдүң бырланнарындан карактары чашталып, бо бүгүнү ырызынга каттыштырып аар хуулгаазын дайынчы турган. Хаанның оглу бодунуң өскөлөргө демейлешпес чиктиин болгаш ыңгылыг сеткилин чажыртынар турган. Ындыг-даа бол, ол кортук болгаш кошкар эр болу бербээн. Бодунуң үежилери оолдар-биле бир демей шериг мергежили бичизинден тура шингээдип ап, өзүлүг эр бооп доругуп келген. Дээрниң бедиинге кылыткан куштун караан часпас адыгжы, чыда тутканды мога-шылап билбес дайынчы турзажок, адазы оглунуң дугайында: "Дайынчы эвес!" деп үзе шаап каан. Ооң тулушушкунуң эзининге ханы хөөрөп, хылыштарның кыңгыраарындан хөй-аът кирип, угаан-кут чок тиилелге бердинивитези ону өзүлүг маадырлардан ылгалдыг болдуруп турганы ол боор. Хаан бодунга оглун чажындан тура чоокшуладырын кыспаанда. Чүнүң ужун ооң төрөөн чаңгыс төлү аңаа өске кижжи дег апарганын ол бодунга орта сөглөп шыдавас турган. Боду ооң чылдагаанын тода билбесе-даа, аңаа демейлешпес өске сеткилин эндевейн турган. А шериглер кударанчыг узун дүнелерде

өске черниң дээриниң адаанга одаганып алган, төрөөн хеминиң суунуң амданын сактып, чуртунуң бичи борбак дажы безин эргим деп чүвени сарынал долган ырыларына бадырып турганнар. А хөй айлар эрткенде, узун орукка могап түрөөн-даа бол, тиилелден чырып турар карактарлыг чанып кээрге, оларны өөрүшкү долган тайбын иштиң ырылары уткуп алыр турган. Ол ырларның кайызындаа чогааткан кижизи чаңгыс деп чүвени кым-даа билбес.

Дыштыг үелерде Тумитум тайгада чылгычыларга каттыжып алгаш, улустан ырак черге дүнелерде сылдыстыг чавыс дээрже көрүп алгаш, ырларын чогаадыр турган. "Күжүр авай, мен сени бо чуртталгамда көрбээн-даа болзумза, үргүлчү-ле сээң дугайында кээргел болгаш ынакшыл-биле бодаар-дыр мен. Сен меңээ бо карак четпес өртемчейни сөннээш, сөөлү тыныжың-биле уян чүрөөнүң аялган-не болгай. Мээң чаңгыс ынаыжым Тумитум бар" деп агый боданып тура, бодунуң назы-харының дөгүй бергениниң дугайында шуут уттуп, манавааны өлүм ону кымны мурнай хенертен алгаш баарын көңгүс хаайынга каплас орган.

Хары чок ынакшыл дугайында сеткил чештинер ырыларын ол хөйну чогааткан. Оларның ыы келир одуруглары ынакшылды сөңнеп, ынакшывайн чораан оолдар-кыстарның чүрөөн безин кергедиптер күштүг турган. Улуг улус ава дугайында ырыны дыңнааш, кээргелдиң карак чажын додуп, танывазы ыраажының чолу ак болзун деп йөрээп каар. Эң-не кударанчыг ырыларның маадыры боор ынакшыл көрбээн чоргаар кыс оолдун ынак чүрөөн саргыдып чоруурун дыңнааш, кым-даа ону тоомча чок дыннап шыдавас турган. Ынчалза-даа ол улуг кода-хоорайның чонунуң аразында кымның-даа бажынга танывазы ыраажының ынак кызы аныяк кадын Алдын деп бодал кажанда-даа кирип көрбээн.

Алдар Алдынны уттуптар дээш чадашкан. Канчалдыр-даа сактып кээрге, ооң түрөңги амыдыралының чаңгыс чырыткызы — Алдынга ынакшылы. Кыстан артык чоок кижжи аңаа моон сонгаар турбас-даа. Ол сеткилин ханызындан Көгөл ноян-биле уруун садыпкан Баяндай-бегин көөр хөөн чок. Ындыг-даа бол, оол биле кыстың аразына

тывылган ыңдыг чараш, кенен ынакшылды билир улус турган бечаш? Оларның арыг сеткилин чүгле кезээниң-не оларны магадап бараадаар чырык сылдыстар, чалгынныгдан чыда калбас чүгүрүктөр база төнчү чок хову билир турган болгаш херечилеп болурулар ийик. Дүнелерде Алдар ынак черлеринге чедип, үр-ле чааскаан эрткен үеге алзып, хаттын ырызындан ынчангы "ынак мен" дээн сөстөрни дыннап, оът-сигенниң олар ийиниң овор-хевирин олчаан катаптап артып калган черинге кыстың хензиг будунуң изин шыгжаан ногаан хевисти оваарымчалыг суйбап, хем кыдында дээр шаар суг-чинчилер чажып ойнаар кылаң кара дажынга сагыш-бодалче дүлү берген оор.

Ол миннип келирге-ле, чанынга үргүлчү-ле Алдын чораан. Бичизинден тура кады чокушүл өскөш, улуг апарганда ооң эриг баарына чынып, чанынга өзүлүг эр бооп өзүп келген. Хову черниң чечектериниң чаштып турар үезин сагындырар кыстың чажының чаагай чыды кезээде ону эдерип чоруур. Дайынче аныяк ээзи-биле чорупкан каргыштыг хүнүн ол катап-катап сактып келгеш, халактаар турган. Эки өөредип каан оларның шерии улуг-ла бергедевейн, удурланкчыларны дораан дестирипкен. Ындыг-даа бол, аныяк болгаш изиг чаңгыс Бадыргы оларны ызырты четкеш, когун үзүп чылча шавары-биле дескел-нерниң соонче адының бажын углапкан. Күштүг болгаш шыырак чөпсөглөнгөн дайзыны ооң тиилеп алганын дугайында мездээ карак четпес талыгырже тарай бээрин төнөк сеткили-биле ол күзеп, чүгле бурунгаарлап-ла чораан. Бодунуң дайынчы дуржулгазы эвээжинден көк баштыг шериг баштыңчыларының чугаазын дыңнавайн, удаптаанда удурланкчының кажар четкизинге туттуна берген. Өске черниң девискээринге "харыксырап баксыраан", дескен дайзынны ызыртыр четкелекте, хенертен олар чаңгыс угда дедир көрүп келгеш, чыдаларының бистерин үнгөн хүнге кылайтыр чайбышаан, удур шаап кирипкенер. Мегелеттинип турган дайзын өске чуртче Бадыргының шерин арга-биле кирип апкаш, таарымчалыг үе келирге, денгели хөвээр, харык-шинээ-даа бжыжы дузаламчы кезектери чоокшулап кээрге, оларга удур көрүнүп, өзүлүг араатанзыг шырайын көргүзүп, ноянның оглун сүртедипкен. Бадыргы мугулай эник ышкаш мегелеттирип алганын эмин эрттир орайтаанда билген.

Хан-чинниг дал-дүш дүшкен. Ховунуң хоюг сарыг довураа дээрде шаштыгып, кезээ дүшкенде катап черни шуглай бергенде, оларның шеринден барык чүү-даа артпаан. Көк баштыг шериг баштыңчыларының чанында дүүн чаа-ла баштайгы тулчуушкун деп чүвени бир дугаар көргөн кирбей салды оолчугаштар черин, кымга-даа бербес дээн чүве дег, так куспактапкаш чыткылапкан. Оларның көжүй берген мага-бодун кээргел-биле ажаар кижиде турбас, чүгле кускуннар "куйтуладыр" эдип, агыш-чемниң элбээнге амыраар.

(Улагчылыг).

Саяна ӨНДҮР.

ЧУНГУЛААШКЫН

ШЕРИГЖЕ ЧОРУКСАНЧЫЫН

“Шеригже чоруксазымздаа, кадыкшылым байдалы-биле холудуп кааптым” дээн анык оолдун хомудаанын бо-ла дынаар бис. Элээдилерниң, ылангыя шериг назы чеде берген оолдарның, кадыкшылының байдалы — ада-иени дүвүредип чоруур кол айтырыгларның бирээзи. Шынал-ла, бо хүннерде шеригже келдирткен оолдарның барык чартык кезии кадыкшылы кошкак болуп турары чажыт эвес.

15-18 харлыг көнгүс анык кижиниң хан базышкыны канчап улгады бээр чүвөл, улуг улустун “давлениязи” улгадыр эвес чүвө бе? дээн чижектиг кайгап ханмаан айтырыгларны оолдар, уруглар бистерден, эмчилерден, бо-ла айтырарлар.

Хүн келген тудум амыдырал-чуртталгавыстың, агаар-бойдузувустун өскерлип турарындан, үе-дүптөн сагып чораан езу-чаңчылдарывысты барык уттуп, ниити чуртувуста социал-экономиктиг байдалдың нарыдап келгенинден янзы-бүрү аарыглар көвүдөп турар. Элээди уруглар ортузунда нептеренгей аарыгларны эвээжидип азы когун үзе канчаар эмнээриниң, баш удур болдурбазының талазы-биле кончук солун лекцияларны Новосибирскиниң эмчи академиязының эмчилер билии бедидер институтунуң эмчилери — профессор, доцент башкылары республиканың уруглар эмчилеринге ноябрь айны төндүр номчуп, оларның билиин хынааш, сертификаттары тывыскан.

Ава-ачазының ийикпе, азы кырган ада-иезиниң ханының базышкыны улгадыр аарыг салгал дамчып кээр, 15-18 харлыг оолчуктуң азы кыстың хан базышкының көнгүс оожум орда хынаарга, шкалазы 140 үстү, 90 адакы болза, ындыг уругну учетка ап, үргүлчү хы-

наары чугула.

Бир эвес элээди уруг канчаар-даа чөмөнгөш черле семиривес, деңзизи четпес болза, ижин-шөйүндү, баар аарыгларын ийикпе, азы янзы-бүрү курттар бар-чогун тодарадыр болза эки.

Статистикадан алырга, РФ-тин девискээринге 1987 чылда төрүттүнген оолдарның саны 1 млн. 200 мун, а 1995 чылда чүглө 700 мун оол төрүттүнген. Кайы хире кызырылган-дыр че?

2003 чылдың октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир ниитизи-биле чуртка 18-тен 27 харга чедир 175 мун 806 кижини шеригже келдирткен. Тыва Республика эвээш чурттакчылыг-даа болза, Сибирьде шеригже келдириштин талазы-биле бирги черде—40 хуу чедир оолдар сезон аайы-биле шеригже чоруп турар. **А чогум кандыг-кандыг аарыглар колдап, оолдар шериг чоруурундан холуттуруп турары?**

Ол дээрже, бир дугаарында,

- ◆ *Өг-буле тударының бетинде-ле кайы-бирээзиниң чоок, хан төрөл эвезин, салгал дамчыыр аарыгларын тодарадыр болза эки.*
- ◆ *Чаш кижин ижин иштинге чорда-ла, оон-биле кады аяныг ыры-хөгжүмден дыңнап (ындыг чаш кижин чүну билерил деп бодаванар), өг-буле шупту аңаа ынак болунар, оон төрүттүнүп кээрин күзелдинер-биле манаар.*
- ◆ *Чаш төрүттүнүп келирге, буту-ле кичээнгеини олче углаар. Бичии чаштың бирги диагноз салыр эмчизи педиатр эвес, а авазы болур ужурлук дээрзин 26 чыл уруглар эмчизи болуп ажилдаан дуржулгамдан билип чор мен, шынал-ла, кончук хайгаараа чал, төлүнге езулук ынак, эскерийчел ие уругнуң чүзү аарып турарын билип кааптар боор чүвө.*
- ◆ *Чаш кижини чажындан тура дадыктырар, спортка хандыкшыдар, долгандыр турар бойдуска, кижилерге хумагалыг болурун, билиглерже сонуургалын чедип алыр күзел-биле уругну өөредир чугула.*

Бо бүгүнү сагыр болза (чүглө шериг чоруур деп баарга миннип келбейн) шериг чоруурда кадыкшылы кошкак дээш холудар оолдар эвээш болур ужурлук, эргим ада-иелер.

Чаа-чаа билиглер-биле чөптөнген уруглар эмчилери чаа

деңзизи четпес, арган дээш, оон янзы-бүрү кемдээшкиннерден, төрүмелинден база психиктиг аарыглардан, карак, кулак, кеш, иштики органнар, хан-дамыр аарыглары, наркомания, туберкулез дээш, оон-даа өске аарыглардан аараан оолдар шериг чоруурундан холуттуруп турар.

Сөөлгү үеде ылангыя көздө-де школачы эвес элээдилер эмчи хайгааралындан үнүп, аарыгларны көнгүс эмнетпейн чоруп турары чажыт эвес, а өөреникчилерни харын уруглар эмчилери школа дооскужеге хайгаарап турар болгай. Ындыг болганда хайгаарап чок уругларывыстың хамык аарыг-аржыы эмчи шинчилгезиниң ылангыя шеригже келдирилге үезинде тодарап кээп турар.

Удавас ада-ие болурунга белеткенип турар аныктарга болгаш уруг-дарыглыг ада-иелер дараазында чүүлдерни кичээнгейге алыры чугула:

күш, энергия-биле кажангызындан-даа артык бистин уруглары-высче кичээнгейлиг болуп эмнээр дээрзинге чигзини турбас.

Зоя ДОНГАК,
республиканың шериг комиссариатының эмчизи.

“МАСТЕР”

садыы саналдап тур

Республиканың хүндүдүт чурттакчылары!

Кижилерге янзы-бүрү арга-биле дузалап болур бис.

Бистер уттундурган чүүлү катап диргизип, октаттыңан эргиндилер чыыр пунктуну ажыдып тур бис.

Кижини бүрүзүңге дуза чедирери болдунмас, ынчангаш бистер ажыл чоктарга, аныктарга болгаш анаа-ла эрешшудургу кижилерге акшаны ажылдап алыр арганы берип тур бис.

Мындыг арга республиканың чурттакчы чонунуң алыс бойдус байлаан камнап, арыг ажыглаарыңга, төрөөн бойдузувусту камнап, арыг эдилээринге деткимче болур.

Айтырыгларны Красноармейская 102-ден, (т: 1-12-51) билип ап болур силер.
Хүлээп алышкын пунктузунуң адреси: Калинин, 11а, т: 5-12-88, 5-37-04.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистин ынак оглуус, күдээвис, дунмавыс, акывыс, честевис **Бады-Сүге Херелович БИЛВАНЫ** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен ырак-чооктан келген чонувуска, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Дизижилович Ооржакка база өг-бүлезинге, Кызыл хоорайның ИХЭ-нин ведомство

таңныыл черинге, Кызыл кожуун чагыргазыңга, оок саң-хөө, өөредилге килдистеринге, чаңгыс-классчыларыңга, хөй санныг эш-өөрүвүске улуубиле четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттис.

Билваларның база Меңниг-оолдарның өг-бүлезинден.

ТҮРГҮЗҮКЧҮЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

ШЫН

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8028. Чагыт 2.

8-mail:shyn@tyva.ru
6-mail:shyn@tyva.ru
Индекс 601000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

“Буран” болгаш “Дырбактыг” хевирлиг хар кыры-биле маңнаар мото-шанактар ээлериңиң кичээнгеинге!

Тыва Республиканың күрүнениң хайгаарап эргелели 2003 чылдың декабрь 1-ден 2004 чылдың март 31-ге чедир “Снегоход” операцияны Тыва Республиканың девискээринге чорудуп турар.

Мото-шанактарның ээлериңиң ап чоруур ужурлук документилери болза:

1. “А” категорияның шынзылгазы, тракторист-машинист);

2. Бүрүткел дептери (бүрүткеткен дугайында херечилел).

Күрүне бүрүткелин болгаш шынзылганы Кызыл хоорайда Московская, 2”а” бажыңның 209 дугаарлыг кабинетинде берип турар.

Телефоннары: 5-37-85, 5-08-00.

КЕШТЕР САДЫП АП ТУР БИС

“Саяннар-М” КХН киш, дииң кештерин садып ап турар. Адреси: Кызылда Пролетарская, 238, Каменистая, 15.

Телефоннар: 3-85-79, 3-84-82,

3-16-58. Сарыг-Септе переулок

Восточный, 16.

Тел. 8-232-22-890,

Туранда 8-235-2-13-70.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, Тыва Республиканың Чазак Аппарады Евдокия Григорьевна **КРАСИЛЬНИКОВАНЫҢ** мөчээни-биле оок төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Ревизия-контроль эргелели Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, ревизия-контроль эргелелиниң хоочуну

Намчал-оол Лопсанович

САРЫГЛАРНЫҢ

64 харлыында хенертен мөчээни-биле оок өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүңге ханы кажыыдалды илередип тур.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тывакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөптөктериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинки-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышпаар.